

Ramazan bayramının etnik özünütaşkil modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri

(Əvvəli ötən sayımızda)

Prof. H.İsmayilov daha sonra yazır: "Məlum olduğu kimi, mədəniyyət Gerçəklik-Şüur-Mətn münasibətlərindən doğur. Etnosun özünüifadəsi kimi folklor, onun içərisində isə şifahi xalq ədəbiyyatı ilkin mərhələdir, ədəbiyyat isə ondan üzvlənədir" [4, s. 5].

H.İsmayilovun bu yanaşmasından görüldüyü kimi, Ramazan mərasimi mədəniyyət hadisəsi kimi "Gerçəklik-Şüur-Mətn" münasibətlər sisteminin təzahürələrindən biridir. Bu halda onun ideal modeli – mərasimin "Şüur" səviyyəsini, funksional modeli – "Mətn" səviyyəsini təqdim edir.

Müəllifə görə, folklor ədəbiyyat kimi etnosun özünüifadə formalarından biridir. M.Həkimov və S.Rzasoy da yazırlar ki, "Folklor və yazılı ədəbiyyat etnik bədii özünüifadə kontekstində düşüncənin həm diaxron, həm də sinxron kodlarıdır" [3, s. 64].

Ramazan mərasimi bütün pragmatik-təcrübi mahiyyəti ilə yalnız folklor vasitəsilə etnokulturoloji dəyər kəsb edir. Burada yaddaş əsas rol oynayır. S.Rzasoy yazır: "Ümumiyyətlə, folklorun pragmatik mahiyyətinin ifadə olunduğu əsas cəhətlərdən biri odur ki, o, tarixən etnosun fiziki-mənəvi təcrübəsinin modelləşdirmə vasitəsi rolunu oynamışdır" [11, s. 28]. Alim başqa bir əsərində bu fikrini belə əsaslandırır: "Kosmoloji çağın cəmiyyəti öz ictimai təcrübəsinin ənənənin şifahiliyi şəraitində "yaddaşlaşdırmağa" sadəcə məhkum idi. Bu baxımdan, kosmoloji çağın etnosunun yaddaşı aramsız qəbul olunan informasiyanın hesabına daim zənginləşirdi. Burada nəzərə alınmalı ən mühüm məqam kollektiv yaddaşa gələn informativ biliyin məhz universallaşmış biliyi əks etdirməsidir" [9, s. 163].

Bu fikirdən aydın olur ki, folklor yaddaşı folklor düşüncəsinin mühüm tərkib hissəsidir. Folklor bir düşüncə sistemi kimi yaddaş əsasında mövcud olur: yaddaş olmasa, folklor da mövcud ola bilməz. İslami həyat tərzinin kənonik modeli olan Ramazan mərasimi gerçək həyatda yaşanmaqla həm də folklor yaddaşına çevrilir. Bu cəhətdən, Ramazan bayramının etnik özünütaşkil modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yeri haqqında bütün məlumatların bazası folklor yaddaşıdır.

"Yaddaş" S.Rzasoyun "folklor" anlayışına verdiyi iki tərifin ikisində də əsas konseptlərdən biridir. O yazır: "Folklor: – etnik-mədəni düşüncənin tarixi-diaxronik təzahürü kimi struktur düşüncədir;

– etnik-mədəni düşüncənin sinxron hadisəsi kimi milli özünüifadənin total düşüncə sisteminin əsas paradigmalardan biridir;

– total etnik düşüncənin statusal tipi baxımından bədi-estetik xarakterlidir;

– düşüncə hadisəsi kimi dünya modelidir (mənalardan paradigmasıdır);

– mətn kimi folklor düşüncə modelini əks etdirən obyektidir;

– janr kimi gerçəkliyi bütövlükdə universallaşdırılan janrlar sistemidir və s." [10, s. 158].

Göründüyü kimi, alimə görə, folklor etnokulturoloji sistemin daim onunla birgə olan özünü ifadə etmə mexanizmidir. Yəni xalqın yaşam təcrübəsi ardıcıl olaraq folklorlarda öz ifadəsini tapır. Folklorun əsas xüsusiyyətlərindən biri onun həm də bədiiləşdirmə təcrübəsi olmasıdır. Folklor yaddaşlaşdırdığı hər hansı bir hadisəni bədii fakta çevirərək öz mətnlər sisteminə daxil edir. Folklor, digər

tərəfdən, düşüncə aparatıdır. Folklor daşıyıcıları ətraf aləmlə öz münasibətlərini folklor yaddaşındakı təcrübə əsasında həyata keçirirlər. Folklor yaddaşındakı bütün əqli təcrübə mətnlərdə qorunur.

Folkloru bütövlükdə "etnokosmik düşüncə modeli, etnik özünüifadə və davranış kodu" hesab edən S.Rzasoyun digər tərifində deyilir: "Folklor düşüncə strukturu kimi paradigmatik və sintaqmatik yaddaşdır. O, söz, hərəkət və musiqi təsvir dillərinin vasitəsi ilə gerçəkləşir. Söz – dil onun ən mühüm təsvir kodudur. Semiotik baxımdan birinci işarələr sistemi olan dildə mədəniyyətin, o cümlədən folklorun invariant strukturu daşınır. Bu struktur transformativ çevrilmələrlə mədəniyyətin struktur qatlarında eyni zamanda həm proyeksiyalanır, həm də proyeksiya olunan bir struktur kimi onu təşkil edir" [8, s. 121].

Beləliklə, folklor – yaddaşdır, söz, hərəkət və musiqi onun təsvir dilləridir. Bu cəhətdən, bütövlükdə Ramazan mərasimi və Ramazan bayramı folklorudur, o, söz, hərəkət və musiqi dilləri (kodları) vasitəsilə ifadə olunur. Bütün bunlar göstərir ki, Ramazan bayramının etnik özünütaşkil modeli kimi etnokulturoloji sistemdə yerini müəyyənləşdirmək üçün ən etibarlı qaynaq folklor yaddaşıdır.

Azərbaycan folklor mühitləri Ramazan mərasimi ilə bağlı mətnlərlə zəngindir. Şəki-Zaqatala bölgəsinə aid olan mətnlərdə deyilir: "Bizdə, əsasən, iki dini bayram keçirilir. Oruculuqla Qurban bayramı. Bunların arasında 70 qun vaxt var. Əvvəl Oruculuq bayramı gəli. Bayrama 30 qun qalmış oruc ayı başdiyir. Adamlar 30 qun – hər qun oruc tutuy. Həmin ayda hamı bir-birinə çurək payliyi. Yəni bir övdə 30 çurək bişirilir, 30 övə paylanıy. Bayramın əvvəl qünü uşaxlar qohum-qoşunu gəzip yumurta yığılyer. Sonra oxuyllər:

Axşam analar uşaxları yığan yumurtaları soğan qabığı tökülmüş suda bişirir, olur qırmızı. Səhərişi bütün uşaxlar, cavannar başdiyirler bayram gəzmağa. Bütün qohum-qunşuya gidib bayramı təbrik edir, əvəzində çay-çörək yiyillər. Həmin qun bütün övlər aş bişirir" [1, s. 33-34].

İndi bu folklor bilgisi əsasında Ramazan bayramının etnik özünütaşkil modeli kimi sözü gedən etnokulturoloji sistemdə yerini müəyyənləşdirməyə çalışaq. Aydın olur ki, Novruz və Xıdır Nəbi bayramları kimi Ramazan bayramı da onu təşkil edən toplumun özünütaşkil modeli kimi çıxış edir. Başqa sözlə, Ramazan bayramı cəmiyyətin strukturunu təşkil edən ünsürlər və bağların yenilənməsi və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu funksiya aşağıdakı mexanizm və elementlər vasitəsilə reallaşır:

a) 30 günlük oruc tutma mexanizmi. Bu adət-mexnizm oruc tutanların hamısını mənəvi cəhətdən təmizlənməyinə xidmət etməklə yanaşı, cəmiyyət üzvləri arasında mənəvi birlik harmoniyası yaradır.

b) 30 evə 30 çörək paylama mexanizmi. Bu adət paylaşma mexanizmi olub, toplum daxilində maddi-mənəvi harmoyini təmin edir.

c) Bayramın birinci günü yumurta toplama mərasimi. Bu mərasimin mənası və mahiyyəti Novruz və Xıdır Nəbi bayramlarında uşaxların pay toplaması mərasimi ilə eyniyyət təşkil edir. Bunların hamısının əsasında yenidən yaradılış, məsuldarlıq kimi kosmoqonik ideyalar durur.

Qırmızı boyanmış yumurta bunun simvoludur. Belə ki, V.N.Toporovun yazdığı kimi, "yumurta məsuldarlıq mərasimlərində kosmoqonik (mifik yaradılış – Ş.A.) funksiyaya xidmət edir" [12, s. 681]. Mərasimdə uşaxların yumurta verən qadına oğlunun, verməyən qadına isə qızının olmasını arzulamasının əsasında yumurtanın yaradılışla bağlılığı durur. Burada da "paya-pay" mexanizmini görürük. Yumurta payı verən mükafat olaraq oğul payı, verməyən cəza olaraq qız payı alır. Yumurtanın oğul və qız övladı ilə müsbət və mənfi mənalarda eyniləşdirilməsi onun kosmoqonik simvolikasını ortaya qoyur.

c) Bayram gəzişməsi mexanizmi. Bu mexanizm gənclərlə yaşlılar, qonşular arasında baş verir. Gənclər oruc ayının başlaması münasibətilə qonşuları, yaşlıları təbrik edir, bunun da əvəzində onları dadlı yeməklərə qonaq edirlər. Bu mexanizm etnokulturoloji sistemdə mənəvi-maddi bağların təzələnmə yolu ilə möhkəmləndirilməsinə və sosial-mənəvi harmoniyaya xidmət edir.

Səciyyəvidir ki, Novruz bayramında olduğu kimi, etnokulturoloji sistemdə harmoniya təkcə sosium daxilində qurulmur, bu hamoniya mediativ şəkildə böyüyərək, dirilərölülər (bu dünya ilə o dünya) arasında harmoniyaya çevrilir. Mətnlərdə deyilir ki, "orucluq başdiyan qun cənnətin qapıları açiliy. Ölənlərin ruhları bayram qünü övlərinə qayıty... Oruca bir gün qalmış müddət "ərəpə" ("ərəfə") günü adlanır. Hamı bayram süfrəsi hazırlayır. Günortadan sonra məscidə gedilir, ölümlər yad edilir, "qulpu çıxarılır" [1, s.34].

"Ərəfə" günündə süfrə hazırlanıb, daha sonra məsciddə ölənlərin ruhuna dualar oxunması mediativ (dünyalar arası) harmoniyadır. İlk baxışdan görünməsə də, evdə ərəfə günündə qurulan süfrə təkcə dirilərin qonaq olması üçün yox, həm də ölümlərin qonaq olması üçündür. Məsələn, indi qəbirlərin üzərinə ərzaq qoyulması ehtiyacı olanların qonaq edilməsi kimi izah olunur. Halbuki həmin adət mifik görüşlərlə bağlıdır və mifə görə, o biri dünyada diri hesab edilən əcdadın qidalandırılmasına xidmət edir.

Bu mərasimdə orucun başlandığı gün də, qurtardığı gün də bayram edilir. Halbuki İslam kanonlarına görə, bayram ancaq oruc ayı bitəndən sonra edilməlidir. Bu da onu göstərir ki, Şəki-Zaqatala bölgəsində qeyd olunan bu Ramazan mərasimi özündə əski bayram rituallarının izlərini də yaşadır.

Mərasimin həm əvvəlində, həm də sonunda qeyd edilən bayramda hamı bir-birini təbrik edir, dadlı nemətlərlə dolu süfrələr açır, insanlar bir-birlərini qonaq edirlər. Bu da öz növbəsində Ramazan bayramının etnokulturoloji mənə baxımından cəmiyyəti bütün elementləri arasında sosial-mənəvi tarazlıq və harmoniya yaradılmasına xidmət etdiyini göstərir.

Azərbaycanın tarixi bölgəsi olan, hazırda Ermənistan Respublikası adlanan terror-şəhət dövlətin işğalı altında olan Loru-Pəmbək mahallarında "Qurban və Oruculuq (Ramazan) bayramları da ləyaqətlə keçirilibdir. Bu bayramlar dini məzmun daşıdığı üçün onların kafirlər içərisində xüsusilə geniş və açıq aşkar keçirilməsi qeryri-qanuni yasaq olunmuşdu. Lakin buna baxmayaraq, kənd əhalisi varlısından, kasıbından asılı olmayaraq, bu bayramlara xeyli əvvəlcədən hazırlıq görürdü" [2, s. 82].

Bu folklor bilgisində bir nöqtə diqqətimizi xüsusi çəkir: "kafirlər".

"Kafirlər" dedikdə ermənilər nəzərdə tutulur. Göründüyü kimi, minillər boyunca öz dədə-baba torpaqlarında yaşayan lo-

ru-pəmbəklilər oraya sonradan gələrək, öz ağaları rusların hesabına hakimiyyət, dövlət əldə etmiş erməniləri kafir hesab edirdilər. Bu ad, heç şübhəsiz, sülsüevər Azərbaycan xalqının faşist təbiətli, türk etnosunun qanına yerikləyən, hər an türklərin qanını tökməyə hazır olan erməni xarakterinə münasibətinin ifadəsidir.

"Kafir" – ərəb sözüdür, mənası "küfr edən" deməkdir. İslam dinində "kafir" Allahı inkar etməklə küfr edənə deyirlər. Ancaq tarixi faktlar göstərir ki, Oğuz türkləri təkcə Allahı inkar edənə yox, ümumiyyətlə, başqa dindən olan düşmənlərə (yağılara) kafir deyirmişlər. Bunun izi "Kitabi-Dədə Qorqud"da aşkar şəkildə qorunub qalmışdır. Dastanda "yağı", yəni düşmən və "kafir" sözləri eyni mənada işlədilir. Dastanın "Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy"da Salur Qazan öz oğlu Uruzu ova aparır. Burada onların üzərinə düşmən hücum edir. Ata ilə oğulun arasında "yağı, kafər" mövzusunda çox maraqlı söhbət olur: "Toz yarıldı, gün kibi şıladı, dəniz kibi yayqandı, meşə kibi qarardı. On altı bin ip üzəngili, keçə börkklü, azğun dinli, quzğun dilli kafər çıqa gəldi. Qazan Qonur atın çəkirdi, bütün bindi.

Oğlu Uruz cilavsını çəkirdi. Bədəvi atın oynatdı, qarşu gəldi. Aydır:

Bəri gəlgil, ağam Qazan!

Dəniz kibi qararub, gələn nədir?

Od kimi şılayub, ıldız kibi parlayub, gələn nədir?

Ağız-dildən beş kəlmə xəbər mana!

Qara başım qurban olsun, babam, sana! – dedi.

Qazan aydır: –

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

–

Şakir ALBALIYEV,
AMEA Folklor İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent,